

Židovski identitet u muslimanskom svijetu od začetka islama do raspada Osmanskog Carstva

Vidaković, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:634744>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-13**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za judaistiku

Židovski identitet u muslimanskom svijetu od začetka islama do raspada Osmanskog Carstva

MAGISTARSKI RAD

15 ECTS

Studentica: Dora Vidaković

Mentorica: dr. sc. Naida- Mihal Brandl

Zagreb, 11. kolovoza 2020.

Sažetak

Tema ovoga rada je židovski identitet u muslimanskom svijetu, od začetka islama sve do raspada Osmanskog Carstva. Period proučavanja u ovome radu jest od 7. stoljeća do 20. stoljeća. Naglasak rada je na židovskom identitetu, ali i na drugim važnim pitanjima poput odnosa s muslimanskim susjedima i općenitoj životnoj situaciji u odnosu na onu u kršćanskome svijetu. Rad je podijeljen na dvije velike cjeline unutar kojih se nalazi niz manjih potpoglavlja koja su posvećena proučavanju različitih aspekata života. U radu se osim odnosa i identiteta spominju i svakodnevni život, asimilacija, jezik, kultura, zanimanja i slično. Kroz rad su prikazana različita razdoblja te situacije s kojima su se Židovi susretali u islamskome svijetu, pomoću literature raznih autora koji ponekad dijele ista mišljenja, ali se ponekad i razilaze. Različita stajališta autora pomogla su stvoriti što cjelovitiju sliku života Židova u ovome radu.

Ključne riječi: Židovi, identitet, islamski svijet, Osmansko Carstvo

Summary

Jewish identity in Islamic world: from the beginning of Islam to the fall of the Ottoman Empire

The subject of this thesis is Jewish identity in Islamic world, from the beginning of Islam to the fall of the Ottoman Empire. Period of analysis of this thesis is from the 7th century to the 20th century. In this thesis, emphasis is on Jewish identity but also on other important questions such as relationship of Jews and their Muslim neighbors and general living situation in comparison to the one in the Christian world. The thesis is divided into two main chapters within which are number of smaller chapters, which are dedicated to different aspects of life. In this thesis, besides relationship and identity, are mentioned: everyday life, assimilation, language, culture, professions and so on. There are different periods and situations shown in the thesis, which the Jews encountered in Islamic world, with the help of the literature of various authors whose stands on the topics are often similar but sometimes different. Different stands on the topic helped to create integral picture of Jewish life in this thesis.

Key words: Jews, identity, Islamic world, Ottoman Empire

Sadržaj

Uvod	3
Židovski identitet od začetka islama do osnivanja Osmanskog Carstva.....	4
Židovi, Muhamed i međusobni utjecaji	4
Kuran i Narod knjige	6
Židovi i pojava islama	7
Židovi tokom Islamskih osvajanja.....	8
Status zimija i Umarov ugovor	9
Judeo- arapski jezik	12
Život i razvoj pod islamskom vlašću	13
Židovske zajednice pod islamskom vlašću.....	16
Židovski identitet u islamskom svijetu od osnutka do pada Osmanskog Carstva	17
Izvori o židovskim zajednicama u Osmanskom Carstvu.....	17
Židovske zajednice u Osmanskom Carstvu.....	19
Djelatnosti i zanimanja Židova u Osmanskom Carstvu	21
Položaj i odnosi prema Židovima u Osmanskom Carstvu	23
Degradacija položaja i raspad Carstva.....	26
Zaključak.....	29
Popis literature.....	31

Uvod

Što je to značilo biti Židovom u islamskome svijetu? Kako su se muslimanski susjedi odnosili prema Židovima? Je li položaj Židova u islamskome svijetu bio bolji nego u kršćanskome? Navedena pitanja tema su ovoga rada te ću kroz njega pokušati pronaći njihove odgovore. Rad je podijeljen na dva velika poglavlja: židovski identitet od začetka islama do osnutka Osmanskog Carstva te od osnutka do pada Osmanskog Carstva. Unutar navedenih velikih poglavlja nalazi se niz manjih potpoglavlja kroz koja ću prikazati status Židova u islamskome svijetu kroz različite sfere života i različita razdoblja. Na taj je način u radu prikazan položaj i život Židova od proroka Muhameda kroz islamska osvajanja sve dok osnutka Osmanskog Carstva, različite promijene koje Carstvo doživljava zajedno sa svojim stanovnicima te na posljetku i status Židova prije samog raspada Carstva. Osim navedenih pitanja, u radu se proučavaju mnogi aspekti života Židova u islamskom svijetu kao što su profesije kojima su se bavili, brojnost i funkcioniranje zajednica, svakodnevni život, asimilacija te jezik i kultura. U radu će se često spominjati i izvori relevantni za određeno razdoblje te problematika pojedinih izvora. Koristeći se literaturom brojnih autora prikazat ću različita mišljenja i stajališta istih o životu Židova islamskoga svijeta, pokušavajući stvoriti što točniju i cjelovitiju sliku tadašnjeg vremena.

Židovski identitet od začetka islama do osnivanja Osmanskog Carstva

Židovi, Muhamed i međusobni utjecaji

Prema Cohenu, Muhamed je vjerojatno bio u kontaktu sa židovskim trgovcima u Meki te je na taj način bio upoznat s njihovom religijom i običajima. Također je bio i u kontaktu s kršćanima. U Medini nije susreo kršćane, ali je naišao na tri velika židovska plemena koje poznajemo pod nazivima Banu Kajnuka, Banu Kurajza i Banu Nadir. Od njih je također mogao naučiti nešto o judaizmu, ali s obzirom na nedostatak izvora, ne možemo sa sigurnošću utvrditi koliko je bio blizak s rabinskim zakonima. Naime, u tadašnje vrijeme Babilonski Talmud još je uvijek bio u izradi. Prema mišljenju autora, sličnosti između Tore i Kurana objašnjive su time da je Muhamed težio ka tome da ga Židovi prihvate kao svoga proroka. Njihova naklonost bila mu je od važnosti zbog potrebitosti saveznika u borbi protiv neprijatelja u Meki. No, koliko su god Kuran i Muhamedova politika bili tolerantni prema Židovima, svoje nezadovoljstvo njihovim odbijanjem ipak je izraženo u Kuranu, što će biti prikazano kasnije u radu (2013: 58).

Bliskost Tore i Kurana potiče pitanje međusobnih utjecaja Židova i muslimana. Abraham Geiger svojom knjigom *Što je Muhamed prihvatio od judaizma?* potiče znatiželju i teorije mnogih oko pitanja elemenata judaizma u islamu (usp. Lewis 1984: 48). Naravno pitanje nije tako jednostavno niti je odgovor jednostran. Gordon D. Newby napominje kako se među modernim znanstvenicima na zapadu javila ideja o utjecaju biblijskog materijala na Kuran. To zaključuju na temelju centralnih likova kuranskih priča koji su potencijalno preuzeti iz Svetoga pisma kao što su Mojsije, Abraham ili Solomon (2013: 46). Iz perspektive muslimana, ističe Lewis, pitanje posuđivanja je apsurdno, naime, u islamu poznajemo naziv *Narod knjige* o kojemu će kasnije biti riječ, a odnosi se na Židove, kršćane i zoroastrijance jer posjeduju *Svete knjige*. Riječ je o tome da prema njihovom mišljenju posuđivanja nije moglo biti jer je sam Bog autor tih knjiga, dok je Kuran posljednja i najpreciznija knjiga. Dakle, teorije posuđivanja u islamu se odbacuju, a onda kada i jesu prihvaćene, ne govori se o elementima židovstva već o božanskom podrijetlu. Dakako, biblijski likovi nisu jedina sličnost, Jeruzalem predstavlja svetište i muslimanima i Židovima, odvojen je jedan dan u tjednu za molitvu i obustavljanje rada te postoje razni propisi koji se tiču prehrane. Obje religije se slažu oko važnosti pisane i usmene tradicije (1984: 68- 72). Lewis povlači paralelu između *halakhe* i *šarije*, odnosno uviđa kako obje riječi u prijevodu znače *put* te smatra kako

to nije puka slučajnost. Ali čak i kada bi mogli čvrsto potvrditi posuđivanja među religijama, ne možemo biti sigurni koliko je elemenata preuzeto direktno iz judaizma, a koliko ih je preuzeto iz kršćanstva koje je tada već imalo svoje inačice elemenata židovstva (1984: 70-79). S obzirom na nedostatak izvora, ne možemo sa sigurnošću govoriti o posuđivanju, neki autori pišu i o muslimanskom utjecaju na judaizam te stoga možemo zaključiti kako je ovo pitanje pogodno za raspravu, ali i da na njega nema konkretnog odgovora.

Kuran i Narod knjige

Kako bi se daljnja razrada rada bolje razumjela potrebno je objasniti kako je sam Kuran imao veliki utjecaj u reguliranju prava i obaveza Židova na islamskim područjima. U Kuranu ćemo pronaći podjelu među ljudima, navodi Kursar, na vjernike i nevjernike. No, vjernici u Kuranu nisu nužno i sljedbenici istog. Odnosno, islam ne tvrdi kako je nova religija već da je izvorna pa bi se objava Muhameda trebala shvaćati kao nastavak prijašnjih objava, tj. Muhamed je jedan od proroka, ali ujedno i posljednji. *Narod knjige* ili *ahl al-kitab* u Kuranu čine primarno kršćani i Židovi, iako se ponekad spominju i zoroastrijanci. Židovi i kršćani su izvoran *Narod knjige* jer posjeduju božanske tekstove (Tora i Biblija): „Proroče, tebi je On dao istinsku knjigu koja potvrđuje ono što bijaše prije nje, kada je dao Toru i Evanđelje.“¹ (Kuran Al-i'Imran: 3). Osim ovoga, spominju se i odvojeno, Židovi se tako ponekad nazivaju *Hud* i *Yihud*, što se odnosi na suvremene Židove ili *Banu Israil*, tj. misli se na biblijske Izraelićane. Nadalje, interakcije s *Narodom knjige* Kuran dopušta, a njihova hrana nije zabranjena te su brakovi među muslimanima i ne-muslimanima dozvoljeni. No, imajmo na umu kako su Židovi odbili Muhameda kao proroka te se nezadovoljstvo ipak očitovalo u tekstu Kurana. Primjer toga je optužba *Naroda knjige* za izdaju abrahamovskog monoteizma i za njihovu štetnost. No, bez obzira na razna stajališta Kurana, on je utabao put daljnjem postupanju prema ne-muslimanima u islamu. Dok su politeisti bili osuđeni na progon ili konverziju, *Narod knjige* mogao se odlučiti na plaćanje glavarine. Ova glavarina nije bila samo fiskalna dužnost već i simbolika podređenosti, a nju će ne-muslimani plaćati tokom cijele islamske vladavine (2009: 65- 75). O pravima i obavezama, koje su većim dijelom proizišle iz Kurana, govoriti će se detaljnije u poglavljima koja slijede.

¹ “He has revealed to you ‘O Prophet’ the Book in truth, confirming what came before it, as He revealed the Torah and the Gospel“ (Kur'an Al-i'Imran: 3). Samostalni prijevod

Židovi i pojava islama

Židovi su u doba Muhameda i začetka islama bili dobro integrirani u okolinu te su već imali dugu povijest života na Arapskom poluotoku. Do tada su već bili obrtnici, trgovci, poljoprivrednici i beduini. (usp. D. Newby 2013: 39). Za židovske povjesničare, navodi Lewis, najveću važnost su imale aktivne i velike zajednice u Jugozapadnoj Aziji i Sjevernoj Africi. U te su zemlje Arapi došli u sedmom i osmom stoljeću tokom islamskih osvajanja. Naime, među Židovima Bliskog istoka postojala je određena kulturna i politička podijeljenost. S jedne strane razdjeljivao ih je jezik, odnosno, dok su jedni govorili aramejskim, drugi su se služili grčkim jezikom ili su bili helenizirani. Oni koji su govorili aramejskim jezikom većinom su bili Židovi s područja Plodnog polumjeseca te je njihov oblik aramejskog bio svojevrsni medij Babilonskog i Jeruzalemskog Talmuda i mnogih drugih religioznih tekstova. Židovi kojima je grčki bio jezik kulture i svakodnevice bili su Židovi Aleksandrije i drugih gradova Rimskog Carstva. Osim jezika, razdvajala ih je politička orijentacija, tj. dok su jedni živjeli u Rimskom Carstvu (kasnije Bizantskom Carstvu), drugi su živjeli na području Perzijskog Carstva. Arapski poluotok nije pripadao niti jednom navedenom carstvu u vrijeme začetka islama, ali su Židovi oba carstva bili aktivni na tom području kao trgovci i diplomati. Arapska osvajanja i formiranje kalifata u šestom stoljeću ujedinili su istočnu i zapadnu polovicu Bliskog istoka (1984: 74). Perzijsko Carstvo je bilo osvojeno i stanovništvo istoga našlo se pod vladavinom Arapa, dok je Bizantsko Carstvo izgubilo dio svog teritorija. Sada su Sirija, Palestina, Egipat i Sjever Afrike bili pod vlašću Arapa. U novonastaloj situaciji dvije su se kulturno i politički razdijeljene grupe našle pod istom vlašću. Pod novom vlašću postepeno je započeo i proces arabizacije (usp. Lewis 1984: 74- 76).

Osim što su se Židovi, sada pod vlašću novih vladara, asimilirali u aspektima ponašanja i načina mišljenja, najveća promjena je nastupila u sferi jezika kojoj je u ovome radu posvećeno zasebno poglavlje. Važno je napomenuti kako arabizacija ne znači nužno i konverzija na islam, iako je bilo pojedinih slučajeva konverzije. Rustow ističe kako su arabizacija i širenje arapskog jezika odigrali određenu ulogu pri razvoju hebrejske gramatike. Naime, Arapi su se pridržavali klasičnog arapskog jezika kojim je pisan Kuran pa su vremenom razvili gramatiku, morfologiju, sintaksu i leksikologiju kako bi ga što bolje razumjeli. Židovi su primijenili novonastale znanosti pri proučavanju hebrejskog jezika i biblijskih tekstova u 10. i 11. stoljeću te je time stvorena hebrejska lingvistika (2013: 88).

Židovi tokom Islamskih osvajanja

Rustow navodi tri dinastije koje su bile aktivne tokom ujedinjenog kalifata. Prvi su Rašiduni (632.- 661.) te su oni Muhamedovi sljedbenici. Druga se naziva dinastija Umajada (661.- 750.) te treća dinastija Abasida (750.- 1258). Navedene dinastije izazvat će mnoge promijene tokom povijesti koje će utjecati na Židove i njihov identitet o čemu će kasnije biti riječ (2013: 76). Dinastije Umajada i Abasida širile su osvajanjima svoj teritorij, ali prisilnih konverzija, kao što je to bio slučaj na kršćanskim teritorijima, nije bilo, ali zašto? Ne možemo govoriti o jednom razlogu, više je faktora utjecalo na veću toleranciju muslimana nego kršćana. Jedan je od razloga, ističe Abu-Munshar (2003: 73), svakako Kuran koji se protivi prisilnim konverzijama *Naroda knjige*: „Neka u religiji ne bude prinude, jer istinu se jasno razaznaje od neistine.“² (Kuran al- Baqara: 256). Prema Kuranu, vjera može biti ispravna jedino ako je slobodno prihvaćena, to se odnosi i na roditelje koji odlučuju o religiji svoje djece. Drugi je razlog, kako objašnjava Rustow, spor proces osvajanja teritorija. Riječ je o tome da su muslimanski osvajači bili manjina u novoosvojenom području, živjeli su izolirani od stanovništva te osvajanja tada nisu imala karakteristiku činjenja naglih transformacija. Imajući na umu da su muslimani u početku bili manjina, nisu mogli voditi novoosvojena područja sami, stoga su kršćanski zaposlenici ostali na radnim mjestima kako bi se bavili birokracijom, a to se najbolje vidi iz egipatskih izvora gdje su dokumenti pisani i grčkim i arapskim jezikom (2013: 77). Lewis razlog vidi i u bliskosti islama i židovstva, odnosno jedni drugima su sličniji nego kršćanima. Iznosi primjer zakona o prehrani, tj. u obje je religije određena hrana zabranjena ili dopuštena, dok kršćanstvo ovakve zakone ne poznaje. Muslimanima je tako dopušteno konzumiranje mesa koje Židovi konzumiraju. Sličnosti i osjećaj bliskosti su stoga potencijalno odigrali svoju ulogu (1984: 85). Dakle, neki od ili svi ovi razlozi utjecali su na toleranciju i odsutnost prisilnih konverzija Židova na islam. Ipak, moramo imati na umu kako je riječ o toleranciji u odnosu na kršćanske zemlje te Pytlik napominje da su postojale iznimke. Nasilje se događalo i na muslimanskim područjima, iako su takvi činovi bili osuđeni i od strane Muslimana (2015: 2).

² “Let there be no compulsion in religion, for the truth stands out clearly from falsehood.” (Kur’an al- Baqarah: 256). Samostalni prijevod.

Status zimija i Umarov ugovor

Prije same analize statusa zimija, potrebno je definirati određene pojmove. Riječ *ahl al- dhimma* (skraćeno zimije) u doslovnom prijevodu znači zaštićeni ljudi te dolazi od riječi *dhimma* (zaštita) koja se pojavljuje u Kuranu. Tako je iz Kurana riječ našla put do svakodnevnog života i počela se upotrebljavati za pripadnike *Naroda Knjige*. Zimije su također dio muslimanskog zakona Šarija prema kojemu su pripadnici dužni plaćati džiziju. Džizija, u prijevodu glavarina ili danak, jest porez koji se plaćao od strane zimija, a zauzvrat im je bila garantirana zaštita od strane muslimanskih vladara. O postojanju statusa zimija, objašnjava Cohen, svjedoče mnogi sporazumi koji su nastali prilikom osvajanja. U njima se pojam koristi u kontekstu ugovaranja usluge zaštite stanovništva novoosvojenog područja od strane muslimana, dok je stanovništvo zauzvrat dužno plaćati porez. Kako su arapski osvajači odlazili u daljnje pohode, tako je zimijama omogućeno samostalno upravljanje svojim zajednicama (2013: 64). Ovi sporazumi, smatra Emon, bili su ili stvarni ili fikcionalni ovisno o tome je li stanovništvo pristalo plaćati porez ili je odbilo te su im uvjeti sporazuma bili nametnuti (2013: 328). Već je spomenuto kako su muslimani bili manjina te je jednostavno rješenje ležalo u vođenju birokracije od strane ne-muslimana. No, čak i kada su muslimani počeli kontrolirati svoja područja, pripadnici statusa zimija obavljali su razne državne funkcije, od sudskih, administrativnih pa čak i vezirskih. Činjenica da su stanovnici imali slobodu samostalnog upravljanja zajednicama te su religijske dužnosti ispunjavali bez prepreka, ukazuje na očuvanje i razvoj identiteta. Židovi su bili slobodni prakticirati i izražavati svoju religiju, imati zajednice te ih voditi, a zauzvrat su plaćali porez. Oni su bili dio statusa zimija te pravno nisu bili odjeljivani u posebne skupine kao što je to bio slučaj u kršćanstvu. Znači, čak i kada bi se progoni i nasilje događali oni nisu bili usmjereni prema Židovima već prema cijeloj skupini zimija, ali ni to nije bila česta pojava (usp. Cohen 2013: 65- 66). Pytlik nudi primjer jednog takvog čina, naime, u 12. stoljeću Almohadi su uništili židovske zajednice u Sjevernoj Africi i Španjolskoj te su se Židovi i kršćani bili prisiljeni konvertirati na islam. Iz ovoga se jasno vidi kako je pitanje nasilja vezano uz iskazivanje nadmoći, odnosno, nije riječ o preziru prema nekoj određenoj religijskoj skupini kako je to slučaj bio u kršćanstvu. Ova priča završava se tako što su novi vladari dopustili ponovnu konverziju prisiljenih kršćana i Židova. Autor zaključuje da je životna situacija bila bolja u muslimanskim zemljama vodeći se činjenicom da ne postoji literatura koja bi prikazala patnje Židova kao što je postojala u kršćanstvu (2015: 5). Židovi su se, kao i ostali zimije, bavili raznim zanimanjima te su sudjelovali, zajedno s muslimanima, u filozofskim raspravama,

prakticirali su i izučavali medicinu. Abu-Munshar objašnjava kako su zimije imali i obaveze i prava. Dokle god su ispunjavali svoje obaveze prema islamskoj državi, bila im je garantirana zaštita od neprijatelja, ali i od sugrađana muslimana. Naime, nasilje nad zimijama nije bilo prihvatljivo te ukidanje slobode prakticiranja njihove vjere nije bilo dopušteno. Autor izdvaja zanimljiv primjer jednog takvog postupka tokom vladavine dinastije Umajjada. Kalif al- Walid Ibn al-Malik oduzeo je kršćanima katedralu kako bi ju pretvorio u džamiju u Damasku. Kršćani su se pobunili kalifu Umaru, na što je on naredio rušenje dijela džamije koji je pripadao katedrali te da se zemlja vrati kršćanima (2003: 70- 76). Jedan od autora koji propitkuje miran suživot i povoljan status zimija jest Emon, koji smatra kako je ovo jedan od mitova. On ističe da se slojevitim čitanjem povijesnih izvora dolazi do upitnosti njihove vjerodostojnosti, odnosno prema njemu, izvori koji su nam dostupni ne daju nam dovoljno informacija. Također smatra kako je subjektivnost povjesničara jedan od problema prilikom izučavanja ovih izvora (2013: 325).

Umarov ugovor, smatra Cohen, najvažnija je izjava islamske politike prema zimijama. Riječ je o ugovoru koji regulira i jasno izriče prava i restrikcije koje se odnose na zimije, no autentičnost ovog dokumenta podložno je preispitivanju. Dakako, on jest postao dio svetog zakona islama i nepromijenjen je ostao vodič vladarima. Problematika ovog ugovora javlja se oko pitanja tko ga je ustvari napisao i s kojom namjerom? Naime, dokument se pripisuje Umaru ibn al-Khattabu koji je vladao od 634. do 644. godine, ali povjesničar Arthur Stanley Tritton, usporedio je tekst ugovora i restrikcije navedene u njemu s povijesnim dokazima o postupanju prema ne-muslimanima toga doba. Tada je došao do zaključka kako se u izvorima iz toga perioda uopće ne spominje Umarov ugovor niti se iz njih može naslutiti da je u to vrijeme nešto slično postojalo. Tek je u izvorima iz devetog stoljeća, dakle čak dva stoljeća kasnije, uspio pronaći neke elemente ovog ugovora, a radi se o formularu za sporazum prilikom osvajanja (2013: 67). Abu-Munshar (2003: 116), napominje kako se u muslimanskoj literaturi ranijih povjesničara kao što su al-Baladhur ili al-Waqidi, uopće ne spominje ovaj ugovor. Tritton, objašnjava Cohen, smatra kako je ugovor ustvari bio jedna vrsta vježbe sastavljanja ugovora učenika islamske škole, no poneki autori kao što je to Albrecht Noth, smatraju kako ugovor pripada 7. stoljeću. Povjesničari se oko ovoga pitanja nisu usuglasili isto kao što postoje razne teorije vezane uz cilj sastavljanja ugovora. Cohen navodi kako Noth zagovara stajalište da dokument nije služio kao vrsta ponižavanja ne-muslimana već kao neka vrsta uspostavljanja granica među njima, s druge strane Milka Levy-Rubin smatra upravo suprotno. Koja je bila prvotna namjera sastavljanja ugovora ne možemo tvrditi sa sigurnošću

te nam ne pomaže činjenica da ne znamo u kojoj su se mjeri zakoni provodili, no čini se kako se zakon nije strogo provodio od strane stanovnika niti vlasti (2013: 68-69).

S obzirom da je Umarov ugovor, bio on doista Umarov ili ne, postao dio zakona, neke njegove odredbe važno je spomenuti. Ugovor zimijama zabranjuje javne religijske ceremonije, građenje građevina viših od muslimanskih, jahanje, oponašanje izgleda muslimana, nošenje oružja, prodaju alkoholnih pića, glasnu molitvu, posjedovanje muslimanskih robova i mnoštvo drugih stvari. Prema ugovoru zimije moraju nositi drugačiju odjeću kako bi se razlikovali, prihvatiti muslimane u svoj dom ukoliko je potrebno, ustajati se kada to musliman zatraži i tako dalje. No, kako je već napomenuto, ovi zakoni nisu se strogo provodili te iako su propisana ovakva ograničenja, Židovi su, kao i ostali, prakticirali svoju religiju bez straha od progona ili nasilja kako je to bio slučaj u kršćanskom svijetu.

Judeo- arapski jezik

Novonastala situacija dovela je do smjene govornih jezika. Kako je već spomenuto, Židovi prijašnjih, različitih carstava, sada su se našli pod jednom istom vlašću. Aramejski jezik, objašnjava Lewis, izumire kao govorni jezik te se samo ponegdje u izoliranim zajednicama zadržao kao jezik prava i liturgije. Latinski jezik niti prije arapskih osvajanja nije bio značajno prihvaćen među zajednicama, ali je grčki, koji je postao govornim jezikom mnogih, sada zaboravljen. Hebrejski, s druge strane ne izumire, ali mu upotreba postaje ograničena na religijsku, u poeziji i beletristici. Govornim jezikom Židova, ali i ostalog stanovništva novoosvojenih područja sada postaje arapski. Isti je sada jezik filozofije, uprave, trgovine, pa čak i židovske teologije. U Iranu i nekim istočnih dijelovima Carstva perzijski je ipak zadržao svoj status kao govorni jezik (1984: 76). Židovi su se tokom povijesti odvajali od većinskog stanovništva države u kojoj su stanovali jezikom, od kojih su najpoznatiji jidiš i judeo- španjolski. To je svakako i jedan od načina zadržavanja i održavanja identiteta, a Židovi pod islamskom vlašću nisu bili iznimka. Prijelaz na arapski jezik Židovima nije bio veoma težak, navodi Stillman (2005:43), s obzirom da je baš kao i aramejski i hebrejski, semitski jezik te uz razlike dijele i značajne sličnosti. Judeo- arapski Lewis (1984: 77) naziva dijalektom kojeg od arapskog dijele leksičke i fonetske razlike. No, autor smatra kako su razlike među njima, uključujući i kršćansku verziju arapskog, male. S druge strane, Stillman (2005: 42) ga naziva jezikom: „Judeo-arapski može se smatrati prvim jezikom dijaspore. Većim dijelom posljednjih 1400 godina, arapski u svom židovskom obliku, govoren je više od bilo kojeg drugog jezika.“³ (Stillman 2005: 42). Judeo- arapski je također i jezik koji se govorio na najširem geografskom području u usporedbi s drugim židovskim jezicima. U ovome radu o judeo- arapskome govorit će se kao o jeziku, a ne dijalektu, uzimajući u obzir odstupanja od arapskog jezika te činjenicu da je sam judeo- arapski jezik imao različite dijalekte unutar sebe. Pismo je, kao i kod jidiša i ladina bilo hebrejsko, ali to svakako nije činilo jedinu razliku, već su razlike dopirale do plana izgovora, gramatike, sintakse i leksika. Naime, neke riječi, pogotovo one koje se odnose na religijske pojmove, bile su hebrejske ili aramejske. Važno je napomenuti kako je komunikacija između Židova i muslimanskih susjeda bila omogućena te su se međusobno mogli sporazumijevati, ali i surađivati. (usp. Stillman 2005: 42- 45).

³ „Judeo-Arabic may be considered the premier Diaspora language. For most of the last 1400 years, Arabic, in its Jewish form, was spoken by more than any other language.“ (Stillman 2005: 42)

Život i razvoj pod islamskom vlašću

Pytlik naziva razdoblje od 9. do 17. stoljeća zlatnim razdobljem suradnje muslimana i ne-muslimana, dok posebno ističe razdoblje od 10. do 13. stoljeća. Upozorava na drugorazredni položaj Židova u islamskom svijetu kao ne-muslimana, ali osvrće se i na slobodu koju nisu imali u drugim dijelovima Europe. Kao primjer kulturnog razvoja i suživota različitih religijskih skupina na islamskim teritorijima daje prijevod biblije Saadye Gaona s hebrejskog na arapski. Također spominje razvoj islamske teologije *Kalam* koja je bila poticaj Židovima pri sistematizaciji vlastite. Saadyu Gaona posebno spominje kao autora prve židovske knjige molitvi (10.st) te su fragmenti ove zbirke prvi, nama poznati, dokazi pokušaja sistematizacije molitvi (2015: 4). Lewis spominje i međusobne kulturne utjecaje dvaju različitih religija koje pronalazi u književnosti. U hebrejskoj srednjovjekovnoj poeziji na islamskim teritorijima primjećuje tehnike karakteristične za arapsku poeziju. Zaključuje da, iako su hebrejska poezija i proza toga doba i područja pisani drugim jezikom i pismom, potpadaju u isti kulturni svijet arapske i islamske književnosti. Napominje ipak kako se ovakav kulturni utjecaj nije odnosio samo na Židove. Sličnosti uviđa i u vizualnim umjetnostima u kojima judaizam i islam dijele slične stavove prema prikazivanju likova čovjeka i životinja (1984: 81). Za Pytlik je važno i doticanje filozofije i teologije koje se primjećuje u srednjem vijeku kao i dijalozi između muslimana i Židova koji su se obistinili pri tome. Smatra kako je jezik jedan od najvažnijih elemenata koji su utjecali na mirnu i uspješnu koegzistenciju, naime bez obzira na judeo-arapski, Židovi, kao i drugi zimiye, poznavali su arapski te im je to omogućilo komunikaciju s muslimanskim susjedima, ali i trgovinu o kojoj će kasnije biti riječ (2015: 4). Od važnosti je napomenuti i činjenicu da je većina židovskog stanovništva pod islamskom vlašću živjela u urbanim sredinama te su činili svega 1% ukupnog stanovništva, navodi Lewis (1984: 67). Rustow promatra transformacije i razvoj židovskih zajednica uzimajući u obzir 4 važna faktora: politiku, demografiju, ekonomiju i tehnologiju (2013: 78).

S obzirom na političko ujedinjenje teritorija, sloboda kretanja je bila omogućena. Ukoliko je osoba plaćala porez slobodno je mogla putovati na druga područja Carstva, a ovom slobodom je cvjetala i trgovina jer su se otvorili novi trgovački putevi. Naime, Abasidi i Umajadi su izgradili nove ceste, u svrhu lakšeg prikupljanja poreza, sakupljanja informacija te komunikacije. Osim trgovine, cvjetao je i poštanski sistem. Povezanost zajednica važna je u religijskom i svakodnevnom životu Židova, a to je sada bilo znatno jednostavnije. Zajednice

su se ili povezale ili su učvrstile već postojeće veze te su uspostavile mreže razmjene i mobilnosti. Osim ovoga, kulturnoj integraciji pridonio je razvoj geonima u Iraku. Ješiva je postala vrhovno sudstvo, mjesto učenja te uprava zajednica Iraka, Irana i drugih. Kako su razmjene bile omogućene, doniralo se geonimu te je jedino na taj način uspio razviti važnu mrežu sljedbenika. Responsa je također postala razvijenija praksa s obzirom na lakši prijenos informacija te nam danas svjedoči o povezanosti Židova unutar i među gradovima (usp. Rustow 2013: 79).

Kada govorimo o urbanizaciji, navodi Rustow, nisu svi Židovi migrirali u gradove, ali veliki broj jest, ili u gradove, ili u naselja u blizini gradova. No, zašto su migrirali u gradove? Rustow objašnjava da su ne-muslimani na ruralnim područjima morali plaćati kolektivni porez, a ukoliko su se preselili u grad, olakšali bi si financijsku situaciju. Iz ovoga vidimo kako život na selu nije bio poželjan ili jednostavan. No, čak i oni koji su živjeli u ruralnim područjima bili su povezani s ostalim zajednicama i pojedincima, a o tome nam svjedoče izvješća sa standardnih poštanskih ruta između Pumbedite i Bagdada. Bagdad je postao sjedištem islamskoga svijeta te su se u kasnom 9. stoljeću ješive iz Pumbedite i Sure preselile u Bagdad. Palestina je bila provincija pod rimskom vlašću, ali i pod arapskom vlašću zadržavala je provincionalni karakter, no stanovnici su, zahvaljujući novim putevima, bili povezani s drugim zajednicama. Tiberijada je bila centar abasidske administrativne vlasti te najvažniji centar židovske kulture u Palestini kroz deseto stoljeće. Vremenom se ugled Tiberijade kao religijskog središta počeo umanjivati zbog rastuće važnosti Jeruzalema. Islamske vlasti su bile te koje su Židovima dopustile naseljavanje u Jeruzalemu prvi puta nakon neuspjele pobune 132. godine p.n.e. U 10. stoljeću ješiva je iz Tiberijade preselila u Jeruzalem. No, kalif Abd al-Malik počeo je graditi Kupolu na stijeni, čime je imao namjeru iskazati superiornost islamske religije nad ostalima (2013: 82- 83).

Promjene i razvoj primjećuju se i na području ekonomije, razvojem i razmjenom zlatnih i srebrenih kovanica. Novac se najčešće trošio na luksuzne predmete kao što su začini, krzno ili za kupovinu robova. Pytlik spominje Kairsku genizu kao jedan od nama najvažnijih izvora koji svjedoče o životu Židova u islamskome svijetu. Ona sadrži više od 330 000 dokumenata koji datiraju od 9. do 13. stoljeća. Iz tih dokumenata saznajemo kako su se Židovi na islamskim teritorijima bavili raznim zanimanjima, dok su se najviše isticali u tekstilnoj industriji uključujući rad sa svilom i bojenje tkanine. Primjećuje se i kako su žene bile dio radne snage, kako su posjedovale nekretnine i vršile transakcije (2015: 6). Za Rustow, najveći ekonomski i trgovinski razvoj predstavljaju Radaniti. O njima saznajemo iz djela

abasidskog upravnika poštanske službe *Khitab al-Masalik wa i-Mamalik* (između 846. i 885.), a radi se o skupini Židova iz Iraka koji su bili uspješni i poznati trgovci. Oni su poznavali i sporazumijevali se na više jezika: arapskom, perzijskom, grčkom, francuskom, romanskim jezicima i slavenskim jezicima. Putovali su kopnom, ali i morem te su prolazili kroz zapadnu Europu, Indiju i Kinu uključujući i Sredozemno i Crveno more, Kaspijsko jezero te Konstantinopol. Trgovali su robovima, krznom, tekstilom, začinima pa čak i oružjem. Imajmo na umu kako su Radaniti tokom svojih poslovnih puteva ipak bili u opasnosti od pljačkanja ili napada kršćana (2013: 83- 84).

Još jedan od faktora koji je ujedinio Židovske zajednice, oko kojega se slažu i Rustow (2013: 88) i Pytlik (2015: 5), jest razvoj tehnologije i proizvodnja papira. Do 10. stoljeća usmeno prenošenje zadržalo se samo kod Babilonskog Talmuda te je samo geonim u Iraku inzistirao na tome. Abasidi su izgradili veliku industriju proizvodnje papira jer im je bio potreban pri obavljanju administrativnih poslova te je krajem osmog stoljeća u Bagdadu osnovana prva arapska tvornica papira. Stanovnici su, zahvaljujući papiru i poštanskom sistemu, razmjenjivali informacije i ideje. Papir je svakako bio pogodan pri zaustavljanju krivotvorenja, s obzirom da je ono napisano uvijek ostavljalo nekakav trag. Iz Kairske genize doznajemo kako su pisma pisana, ne samo s poslovnim i administrativnim ciljevima, već su im svrhe bile i privatne. Obje kulture bile su izrazito pismene, muslimani i Židovi počeli su pisati knjige te je industrija cvjetala u Babilonu. Obje su kulture počele bilježiti i religijske, ekonomske i političke aktivnosti. Židovske su zajednice zahvaljujući proširenoj upotrebi papira sada bile sve više povezane te su se religijski tekstovi zapisivali i postali dostupniji. Time je i religijski život i život zajednica postao jednostavniji, kao i očuvanje i razvoj identiteta (ibid.).

Židovske zajednice pod islamskom vlašću

Kao što je već spomenuto, islamska vlast omogućavala je slobodu samouprave zbog nedostatka vlastite radne snage. Tako su se zajednice organizirale prema ideološkim pogledima ili prema nekoj drugoj sličnosti, a isto je vrijedilo i za židovske zajednice. Židovi su, navodi Rustow, održavali profesionalne i poslovne veze, ali religijske zajednice kojima su pojedinci pripadali ipak su imale najveću ulogu u osjećaju pripadnosti. Židovske su se zajednice bavile dobrotvornim radom, otkupom zarobljenika, sakupljale su porez, imale su vlastite pravne sustave putem kojih su rješavale interne probleme te su izabirale vlastite vođe. U gradovima su izabrani vođe do kraja 11. stoljeća dobili arapski naziv *muqaddam*, dok su geonimi u Palestini i Iraku često birali lokalne vođe iz drugih zajednica. Postoji mogućnost kako su birali vođe baš iz drugih zajednica kako bi bili objektivniji kada je riječ o sukobima i nesuglasicama (2013: 89).

Postojale su tri vrste židovskih zajednica na islamskim teritorijima, Babilonski Rabaniti bili su sljedbenici rabinskog zakona propisanog od strane geonima u Iraku, Palestinski su Rabaniti pratili zakone geonima u Palestini, dok su Karaiti razvili vlastite zakone prema svojim interpretacijama biblijskog zakona. Dokumenti iz Kairske genize daju nam informacije o suživotu svih triju zajednica unutar jednoga grada, kao što su to gradovi diljem Egipta i čak Iraka. Svaki je pojedinac mogao pronaći mjesto za sebe u jednoj od zajednica, pripadnost se određivala prema osobnim stavovima i preferencijama. Tri zajednice imale su povremene nesuglasice, ali to nikako nije značilo da nisu surađivale, dakako, čak su i vođe zajednica međusobno surađivali (2013: 90). Ali život pojedinaca nije bio ograničen samo unutar zajednica, napominje Pytlik, stanovnici su imali međusobne kontakte, neovisno o religijskoj, političkoj ili ideološkoj orijentaciji. Nudi primjer javnih kupališta u kojima nije postojala zabrana istovremenog korištenja za muslimane i ne-muslimane, osim ovoga i prijateljstva su se stvarala te su međusobno posjećivali domove (2015: 6).

Židovski identitet u islamskom svijetu od osnutka do pada Osmanskog Carstva

Izvori o židovskim zajednicama u Osmanskom Carstvu

U desetom i jedanaestom stoljeću, navodi Lewis, odvijala se migracija Turaka te su u 13. stoljeću mongolska osvajanja razorila kalifat. Ovo novo doba politički je obilježeno vladavinom Turaka i Mongola, a religijski muslimanskom većinom. Napominje kako je riječ o novoj vrsti islama, strukturaliziranoj i fokusiranoj na hijerarhiju i ortodoksiju. Tokom ranijih godina novonastale situacije, postojalo je šest važnih centara islamske vladavine: Indija, Srednja Azija, Iran, Turska, Egipat i Sirija te Sjeverna Afrika, a ovo se mijenja u 16. stoljeću kada Osmansko Carstvo preuzima vladavinu nad većinom teritorija. 16. stoljeće smatra se vrhuncem Osmanskog Carstva zbog povoljne ekonomske situacije i zbog brojnosti osvojenih teritorija (1984: 108- 110). Lewis podsjeća kako su postojale dvije velike grupe Židova u islamskom svijetu, jedna je iranska dok je druga arapska. Iranska se sastojala od onih koji su govorili perzijskim jezikom diljem Irana. Ona će se razdijeliti u 16. st. vladavinom ši'itske monarhije safavida koja je odvojila Iran od Srednje Azije. U 18. st ponovo će se razdijeliti osnutkom Buhare i Afganistana. Arapska skupina je ona za koju možemo reći kako je začetnica judeo- islamske tradicije. Osim ove dvije skupine poznajemo i bizantske Židove koji su govorili grčkim jezikom te nisu bili dio arapske ili perzijske vladavine (1984: 111- 112).

Poznato nam je kako je Osmansko Carstvo bilo dom brojnim židovskim obiteljima koje su bile dio velike zajednice. Lewis navodi kako su nam izvori o zajednicama prije Osmanskog perioda ograničeni, imamo response, ali u vrlo malom broju te iz samo par područja. Židovska je književnost bogata, no povijesni okvir koji iz nje možemo dobiti nije dovoljan, dok s druge strane muslimanska historiografija i književnost spominje Židove, ali ne nudi nam dovoljno informacija. Iz nje možemo dobiti sliku samo o općenitoj kulturnoj i socijalnoj situaciji doba. Samo dokumenti Kairske genize nude značajne informacije pri proučavanju toga razdoblja. S druge strane, izvori iz doba Osmanskog Carstva mogu se podijeliti na čak 3 skupine: židovske, europske i osmanske izvore. Najvažniji židovski izvor su upravo responsa koje potječu iz raznih osmanskih gradova te su najbrojnije iz Soluna, Istanbula i Izmira. One nam daju uvid u socijalni i ekonomski život toga doba te su vrlo bogat

izvor informacija. Jedine knjige koje su pisane na hebrejskom jeziku, a sadrže informacije o Osmanskom Carstvu potječu s područja izvan osmanske vladavine. Jedna takva knjiga napisana je na Kreti koja je tada bila pod vlašću Venecije, dok je druga napisana u Italiji. Kao izvori važni su nam i razni zapisi, bili oni zapisi iz sinagoga ili javni te oni ne potječu samo s područja Osmanskog Carstva već i iz Europe. Veći korpus tvore europski dokumenti iz raznih država koje su bile u nekom doticaju s Osmanskim Carstvom. S tih područja poznajemo zapise vezane uz trgovinu, naime, europski su trgovci često bili u doticaju s osmanskim Židovima te nam njihovi izvještaji nude značajan broj informacija. U europske izvore potpadaju i putopisi, veliki je broj europskih stanovnika posjećivalo Osmansko Carstvo kroz stoljeća, to su bili trgovci, diplomati, misionari, vojni službenici, arheolozi ili pak samo turisti. Često možemo u njihovim putopisima pronaći informacije o Židovima ili čak o cijelim židovskim zajednicama. No, ako proučavamo samo ove izvore nećemo dobiti informacije o širem socijalnom i političkom kontekstu koji je utjecao na zajednice. Lewis smatra kako ne možemo ništa suvislo zaključiti o Židovima kao manjini Osmanskoga Carstva ukoliko ne proučavamo i druge manjine. O situaciji koja ih je okruživala saznajemo iz turskih izvora, iako se u njima Židovi rijetko spominju. Turski povjesničari nisu se bavili pitanjem zimića jer to nisu smatrali relevantnim, zato se spominju samo u specifičnim situacijama kao pojedinci. Arhiva dokumenata, s druge strane, bogata je, a danas arhive možemo pronaći u Damasku, Alepu, Jeruzalemu, Kiru, Sofiji i mnogim drugim gradovima. Najvažnija arhiva jest ona u Istanbulu koja sadrži oko 60 000 spisa i zbirki pisama te između 14 i 15 milijuna dokumenata. *Defter-i Hakani* također nam je relevantan izvor, a riječ je o popisu prihoda, stanovništva i zemlje. Za svaku pokrajinu postoji popis, često i zbirka popisa koji nam daju brojne informacije o stanovništvu. Pomoću njih možemo saznati koliko je zajednica bilo u skoro svim europskim i azijskim pokrajinama Osmanskoga Carstva, gdje su živjeli, kako su zajednice bile organizirane, koliko je obitelji bilo. Značajne informacije o svakodnevnom životu Židova dobivamo i iz zapisa *Qadija* (vrhovni autoritet judaizma), koji su vrlo detaljni (1984: 113- 119).

Židovske zajednice u Osmanskom Carstvu

U Osmanskom Carstvu, navodi Lewis, poznajemo više vrsta židovskih zajednica, prva i najstarija jesu Romanioti. Oni su govorili grčkim jezikom, a Turci su naišli na njih tokom prvotnih osvajanja područja koja su bila temelj nastanka Osmanskog Carstva. To su bile zajednice Anatolije, Konstantinopola, Grčke i nekih balkanskih gradova. Prema židovskoj liturgiji, članovi ovih zajednica su bili sljedbenici običaja Bizantskoga Carstva. Drugu zajednicu tvorili su Aškenazi koji su migrirali iz Europe, uglavnom iz Njemačke, ali i iz Francuske. Već u 15. stoljeću spominju se Aškenazi na području Osmanskog Carstva, ali neki su vjerojatno došli i prije. Treća zajednica sastojala se od Sefarda, koji su migrirali nakon izгона iz Španjolske 1492. godine i Portugala 1496. godine. Osim što su naseljavali Istanbul, dolazili su i u Solun, Izmir, Edirne, gradove Anatolije i Balkanskog poluotoka. Edirne je bio glavni grad Carstva prije Konstantinopola te su tamo već postojale židovske zajednice u ovo vrijeme (1984: 120). Veinstein upozorava kako su Sefardi naseljavali područja Carstva i u 14. stoljeću prije nego li se dogodio izgon s Iberskog poluotoka (2013: 164). Židovi su prihvaćani od strane Carstva jer su posjedovali znanje o europskim teritorijima te su posjedovali i različite vještine. Veinstein se osvrće na mit o gostoprimstvu Bajazida II. te zaključuje kako samo gostoprimstvo nije mit, već motivacija za istim nije proizlazila iz ljubavi već iz profita koji bi koristio Carstvu (2013: 171). Bavili su se trgovinom, ali i mnogim drugim zanimanjima koja će se spomenuti kasnije u radu. Sefardi, navodi Pytlik, naseljavaju i Safed koji je u 16. st. postao dijelom Osmanskoga Carstva. Pytlik smatra kako je Safed jedan od primjera suradnje i tolerancije Židova i muslimana. Grad je bio dom mnogim antičkim rabinima koji su Židovima bili poznati iz Talmuda. Safed je također poznat kao mistični grad Galileje, te su tamo procvjetali Kabala i židovski misticizam (2015: 9- 10). Veinstein navodi i kako su Židovi bili deportirani u Safed sukladno naredbi sultana Selima II. 1579. godine (2013: 179). Sefardi su govorili ladinom ili judeo-španjolskim jezikom čija je morfologija, fonologija kao i leksik većinom izvedena iz starošpanjolskog jezika s velikim udjelom hebrejskih elemenata. Pisan je hebrejskim pismom, a velika količina leksika koja s odnosi na propise i običaje također je hebrejska. Jezik se počeo mijenjati migracijama, odnosno, kako su Sefardi migrirali tako su ukomponirali elemente jezika domaćina u ladino,

tako se u ladinu Osmanskoga Carstva našao veliki broj turcizama. Važno je spomenuti kako su Sefardi naseljavali različite dijelove Carstva te je tako ladino postao bogat i raznim dijalektima (usp. Tomaić 2015: 1-4). Možemo zaključiti kako je jezik igrao veliku ulogu u stvaranju i očuvanju identiteta Židova u islamskim zemljama, što vidimo na primjerima judeo-arapskog i judeo-španjolskog koji su ih odvajali od ostataka većinskog i manjinskog stanovništva.

Nakon što je Carstvo osvojilo Egipat i Plodni polumjesec, ističe Lewis, Osmanlije se susreću sa arapskim Židovima koje se u osmanskim spisima naziva *musta'riba*, što znači arabizirani. Korištenje takvih naziva osmanskim je službenicima pomagalo pri razlikovanju zajednica. Osim ovih, poznajemo i mnogo manje zajednice Židova čiji su članovi govorili aramejskim i kurdskim jezikom (1984: 121). Veinstein također spominje arapske Židove, ali on navodi i kako su oni bili podijeljeni u dvije grupe. Jedni su bili takozvani orijentalni, a dolaze iz Iraka, dok su drugi bili zapadnjački koji dolaze iz Alepa, Damaska i Kaira te im je kasnije pridodana zajednica iz Magreba u 16. st. Autor spominje i Karaite za koje ističe kako su dospjeli u Osmansko Carstvo osvajanjem teritorija Bizantskoga Carstva. Karaiti se kao skupina izdvajaju odbijanjem Talmuda i autoriteta rabinata (2013: 172).

Dakle, kao što je prikazano, Osmansko Carstvo bilo je bogato židovskim stanovništvom ili zbog osvajanja ili zbog migracija u Carstvo. No, zašto su baš migrirali u Osmansko Carstvo? Lewis navodi kako su Židovi bili jedini koji su svojevolumno migrirali u Carstvo. Razlog pronalazi u vijesti koja se proširila diljem kršćanskih teritorija o većoj toleranciji i slobodi koju nudi Osmansko Carstvo (1984: 122). Carstvo je prihvatilo Židove zbog vještina koje su posjedovali, imali su poznanstva diljem Europe, posjedovali su znanje, a njihova imovina Carstvu je bila od koristi. Veinstein napominje kako se ovo nije odnosilo samo na Židove, već su i kršćani koji su posjedovali određena znanja bili dobrodošli (2013: 165). No, migracije unutar Carstva nisu uvijek bile svojevolumne. Lewis ističe kako su osmanlije provodile *surgun*, odnosno deportacije. Deportacije su bile uobičajene za Carstvo, a odvijale bi se individualno ili bi se deportirale cijele obitelji. Odvijale bi se kao kazne za neko djelo, ali uglavnom su se obavljale radi interesa Carstva, ponekad ekonomskih, ponekad strateških. Ovo se nikako nije odnosilo samo na Židove, svi su stanovnici Carstva bili podložni deportacijama. Na ovaj je način veliki broj Židova migrirao u Konstantinopol nakon što ga je Carstvo osvojilo u 15. stoljeću. Iz Turskih izvješća toga doba vidimo kako je Istanbul 1477. godine imao 1647 židovskih obitelji, a brojke su se uvećavale nakon dolaska iberskih i talijanskih Židova. U Solunu se Židovi u ovim izvješćima ne spominju sve do 1519. godine

kada grad broji 24 židovskih zajednica. Iz osmanskih spisa uviđamo kako je u cilju Carstva bilo što više Židova naseliti na prijašnja kršćanska područja, ponekad su ih uvjerali, a ponekad prisilili na migraciju (1984: 123- 125). Veinstein napominje kako je tokom nekoliko godina nekolicina Židova dobila dozvolu za povratak na prvotno prebivalište (2013: 168).

Djelatnosti i zanimanja Židova u Osmanskom Carstvu

Kada govorimo o kulturnom utjecaju Židova u Carstvu, smatra Lewis, pridonijeli su u tri područja: medicini, teatru i tiskanju. Židovi su sa sobom donijeli znanje o medicini iz Europe, no iako je njihovo djelovanje u medicinskim djelatnostima najbolje zabilježeno u 15. st. i prije dolaska Sefarda, bavili su se medicinom (1984: 130). Veinstein napominje kako je Carstvo u Židovima medicinsko znanje vidjelo kao značajnu kvalitetu. Daje primjer Jacopa de Gaetea koji je došao iz Italije te je u Carstvu služio kao osobni liječnik sultana Murada II., a kasnije i njegova sina Mehmeda II. koji ga je na posljetku proglasio i vezirom. Važno je, smatra autor, spomenuti kako su neki Sefardi diplomirali na fakultetima Iberskog poluotoka te su bili sposobni povezati starije znanje s novim eksperimentima te su na taj način nadmašili svoje muslimanske kolege (2013: 183). Lewis spominje i medicinsku literaturu koju su pisali Židovi, neki su pisali sasvim nove knjige dok su drugi prevodili literaturu na turski jezik. No, ovo nije dugo trajalo jer nakon 16. st. Carstvo gubi kontakte s Europom te se iduće generacije Sefarda školuju na području Carstva i više se ne ističu većim znanjem i vještinama od muslimanskih kolega (1984: 130). Židovi su sa sobom donijeli i kazališne izvedbe, navodi Lewis. Neko vrijeme je ovo bila isključivo židovsko zanimanje te su obučavali zainteresirane. Ipak, Armenci su preuzeli vodstvo na ovom području. Njihov doprinos bio je i tisak, odnosno, tiskanje je tada u Europi već postojalo te su Židovi upoznali Carstvo s ovom industrijom. Počeli su tiskati u Solunu već prije 15. st., no nije im bilo dozvoljeno tiskati arapskim pismom, tisak se stoga odvijao na hebrejskom ili latinskom jeziku. Tek je u 18. st. prvi turski tisak osnovan te su se time bavili Židovi, Grci i Armenci (1984: 131).

„Židovski pridonosi čine se značajniji kada naglasak prebacimo s kulturnog na ekonomski život“⁴(Lewis 1984: 131). Svakako, u ekonomskom smislu utjecaj je bio značajniji, ali imajmo na umu kako to nije trajalo vječno te će se položaj Židova degradirati u 19. st., o čemu će se kasnije govoriti u radu. Lewis navodi kako iz osmanskih i europskih

⁴ „The Jewish contribution appears far more important when we turn our attention from cultural to economic life“ (Lewis 1984: 131)

dokumenata saznajemo o velikom broju Židova koji su se bavili trgovinom i tekstilom. Tekstilna industrija nije bila rezervirana isključivo za Židove, ali oni su posjedovali znanje koje su stekli u Europi te su nadmašili svoje susjede u tome. Dokumenti iz Soluna i Safeda svjedoče nam o židovskom djelovanju u ovoj industriji (1984: 132). Veinstein navodi kako su Židovi u Solunu proizvodili tkaninu za odjeću koji su nosili janjičari. Mi danas znamo kako je ova praksa započela dolaskom Sefarda, ali ne znamo kada i kako su Židovi postali dominantni u ovoj industriji. Poznato nam je kako su u Španjolskoj u 15. st. poznavali kako se prerađuje i proizvodi vuna, što je u Carstvu tada bila nepoznanica te su Židovi i ovdje bili od velike koristi Carstvu. Ono što Židovi nisu radili u cijelom procesu proizvodnje jest uzgoj ovaca i šivanje uniformi, već su to obavljali njihovi muslimanski kolege. Autor napominje da su se bavili raznim zanimanjima, kao i njihovi kolege kršćani te kako niti jedno zanimanje nije bilo specifično isključivo za Židove kao što je to bio slučaj u nekim kršćanskim zemljama. (2013: 179- 181). Lewis nadalje govori o njihovom sudjelovanju u trgovini, proizvodnji i prikupljanju poreza. Također navodi kako su bili vrlo aktivni u lukama, a spekulira i o tome da su većinu zaposlenih u prikupljanju poreza Carstva bili upravo Židovi (1984: 133). Veinstein nadodaje i kako su se bavili proizvodnjom srebrenih predmeta, nakita i bojenjem kože. Bavili su se i financijama, a Sefardi su donijeli i inovacije u trgovini. Oni su, prema autoru, Carstvo upoznali s izdavanjem računa i ugovora o osiguranju (2013:183). Lewis ističe kako je veliki broj takvih računa na hebrejskom jeziku sačuvan u arhivima u Veneciji. Autor navodi i njihov rad kao privatnih dobavljača janjičarima, a u Istanbulu i Solunu trgovina je postala obiteljskim poslom koji se prenosio s generacije na generaciju. Osim svega ovoga, bili su i posrednici između Carstva i Europe s obzirom da su poznavali kulturu i jezik, iako su najčešće kršćani služili Europljanima dok su Židovi radili za Osmansko Carstvo. Iako nemamo izvore koji bi o tome svjedočili, autor smatra da su Židovi unijeli i inovacije u sferi ratovanja s obzirom na to da su poznavali tehnike i taktike Europljana. O tome nam svjedoče samo kršćanski putopisi u kojima su pojedinci izrazili ogorčenje što je Osmansko Carstvo saznalo za nove tehnike ratovanja (1984 : 134). Veinstein spominje i kako su žene imale priliku raditi i doseći određenu poziciju. One su mogle biti sluškinje muslimanskim princezama, a takva se pozicija nazivala *Kira*. Jedna od najpoznatijih *Kira*, navodi autor, bila je Esther Kira (2013: 184). Gerber u svome radu proučava zanat posuđivanja novca koji često kroz povijest povezujemo s Židovima. On navodi kako Židovima ovo zanimanje nije bilo jedno od glavnih okupacija, iako su se bavili i njime. Posudba novca jest bila česta u Osmanskom Carstvu, ali nisu ju prakticirali isključivo Židovi. U Jeruzalemu ćemo pronaći veliki broj Židova koji se bavio time, ali autor napominje kako ne možemo promatrati samo

Jeruzalem te zaključivati samo na temelju jednoga grada. Isto tako, ne pronalazimo nikakve dokaze o postojanju institucionaliziranog posuđivanja novca. Situacija je bila obostrana, Židovi su posuđivali novac ne-židovima, ali i obrnuto, izvori nam dokazuju kako su se i Židovi zaduživali svojim susjedima (1981: 100- 110).

Položaj i odnosi prema Židovima u Osmanskom Carstvu

„Iako postoji vrlo malo vizualnih izvora o osmanskim Židovima šesnaestog stoljeća, vjeruje se da je više Židova živjelo pod osmanskom vlašću nego u bilo kojoj drugoj državi svijeta većinu šesnaestog i sedamnaestog stoljeća“⁵ (Uluc 2013: 902). Ovaj fenomen nadalje razjašnjava Lewis kroz primjer Edrinskog pisma koje je vjerojatno napisano u prvoj polovini petnaestog stoljeća. Naime autor se izjašnjava kao Židov iz Francuske te navodi kako se rodio u Njemačkoj i naselio se u Edrinu. Ovim pismom pozivao je Židove na napuštanje mučenja i patnje koje trpe u kršćanskim zemljama te predlaže pronalaženje mira u današnjoj Turskoj. U Osmanskom Carstvu Židovi su mogli napredovati i stvarati uspješne karijere u navedenom razdoblju. Najpoznatiji su primjer Dona Garcia Mendes i Joao Miques koji su osnovali internacionalnu bankarsku i trgovačku kuću koja je ponekad služila i samom Carstvu. Dakako, zbog ovakvih su pojedinaca sultani bili voljni zaštititi svoje židovsko stanovništvo, dok je situacija u kršćanskim zemljama bila upravo suprotna (1984: 135-137).

Lewis smatra kako je stav muslimana prema Židovima bio tolerantan, no moramo imati na umu kako se radi o 16. stoljeću te suživot koji danas poznajemo nije usporediv. Neki izvori ponekad mogu prikazati situaciju kao puno bolju nego što je ona uistinu bila. Lewis zato navodi i osmanske izvore 16., 17. i 18. stoljeća u kojima možemo primijetiti kako je zamjeranje ipak postojalo od strane muslimanskih susjeda. Moramo imati na umu kako su ne-muslimani bili grupirani unutar millet sustava te su se u teoriji na njih odnosila ograničenja nametnuta zimijama. Zbog žalbi muslimanskih im susjeda, sultani su ponekad bili prisiljeni obnoviti ili čak proširiti ograničenja koja proizlaze iz samog Kurana. Ponekad su sultani podsjećali zimije kako ne smiju jahati konje ili prodavati vino i slično, ali ovo se nikako nije odnosilo samo na Židove, već na sve pripadnike ove skupine (1984: 137). Millet sustav služio je kako bi se podijelile razne religiozne skupine, tako su ortodoksni kršćani uvršteni u

⁵ Although only a few records of sixteenth-century Ottoman Jews exist, it is commonly believed that more Jews lived under Ottoman rule than in any other state in the world for much of the sixteenth and seventeenth centuries.“ (Uluc 2013: 902)

ortodokсни милет, Židovi u židovski милет i tako dalje, a svaki bi милет imao svoga predstavnika koji je bio odgovoran za red i sigurnost te za prikupljanje poreza. Kreiranje ovoga sustava pripisuje se sultanu Mehmedu Osvajaču godine u 15. st. No, Kursar smatra kako u Osmanskom Carstvu nije bilo mjesta za autoritete ne-muslimanskih vjerskih zajednica te objašnjava kako милет sustav kako ga mi danas shvaćamo nije postojao. Autor navodi kako su ne-muslimani bili podijeljeni unutar mnogo manjih zajednica ovisno o geografskom položaju, administrativnim, ekonomskim, etničkim i kulturnim faktorima, odnosno, nisu bili organizirani unutar velikih skupina, tj. mileta, koji su prepoznati od strane Carstva (2013: 97-102).

Lewis navodi kako je odvajanje fizičkim izgledom također bilo prisutno. Naravno, ni ovo se ne odnosi isključivo na Židove, francuski posjetitelj spominje kršćane i Židove koji nose obuću crvene, ljubičaste ili crne boje. Ovo je svakako jedan od načina diskriminacije, iskazivanja nadmoći i neprijateljskog raspoloženja muslimana (1984: 138). Uluc navodi *Knjigu života proroka Muhameda*, koja je postala dijelom osmanskog pravosuđa te je sastavljena od 6 svezaka od kojih je 5 danas sačuvano. U njima primjećuje ilustracije raznih prizora i ljudi te uočava već navedene razlike u odijevanju. Navodi kako su učeni Židovi prikazani u crnim redovničkim odjelima, a ostali Židovi prikazani su s crvenim kapama. Napominje i kako su ilustracije ovisile i o umjetniku, odnosno ponekad bi Židove prikazivali sa žutim turbanima, ponekad s bijelim, ali čini se kako su pojedini umjetnici izabirali boje i odjeću samo kako bi razlikovani ne-muslimane od muslimana. Jedina konstanta među raznim ilustracijama jesu upravo crvene kape koje su, čini se, specifične samo za Židove (2013: 906).

Osim povremenih neslaganja, zavisti ili zamjeranja Židovima njihovi susjedi nisu uzrokovali značajne probleme sve do 17. stoljeća i kasnije, navodi Lewis. Razlog tome jest korist koju je Carstvo imalo od novonaseljenih Židova u trgovačkom, ekonomskom, kulturnom i vojnom smislu (1984: 140). Ipak, Veinstein navodi kako se u dokumentima Osmanskog Carstva zimiјama nazivaju kršćani, a Židovi imaju poseban naziv *Yehudi*. Autor smatra kako su Židovi proživljavali stroža i opsežnija ograničenja nego kršćani. Mogući razlog tome su strogi zakoni o prehrani i ne stvaranje privatnih prijateljstava s muslimanima. Neki židovski dječaci služili su i kao prostitutke janjičarima. Moguće je i kako su njihovi susjedi imali loše asocijacije na obradu kože kojom su se neki bavili. Sve su ovo mogući faktori koji su utjecali na degradaciju položaja Židova nakon 16. stoljeća. S druge strane, važan je faktor i nedostatak zaštite od strane kršćanskih zemalja, koju su uživali kršćani. No,

neki su ih vladari ipak štitili pa su tako optužbe ponekad odlazile direktno na sultanov sud umjesto na lokalni, no postojanje velikog broja optužbi od strane muslimana za autora potvrđuje postojanje antisemitizma. Osim što su plaćali džiziju, navodi Veinstein, bili su obvezni plaćati i porez zajednici, ali takva je situacija bila i kod kršćana. Za posjedovanje robova, ponovo su plaćali dodatni porez, iako prema zakonu robove nisu smjeli uopće posjedovati, a to nam svjedoči o iznimkama i blažem provođenju napisanih zakona. Autor se slaže kako su se Židovi Carstva asimilirali, surađivali i slagali sa susjedima te nisu bili izolirani bez obzira na različitost religija (2013: 186- 192). Vremenom će Židove u raznim područjima prestizati druge manjine Carstva, tako će Grci ubrzo svladavati europske jezike, a Aramejci će se angažirati u financijskim i ostalim poslovima te će time važnost Židova za Carstvo postati manja. Tokom 19. stoljeća iz raznih se putopisa može uvidjeti degradacija položaja Židova Osmanskoga Carstva, navod Lewis (1984: 141).

Degradacija položaja i raspad Carstva

Položaj Židova pogoršava se uslijed ekonomskih i teritorijalnih problema s kojima se Osmansko Carstvo susreće nakon smrti sultana Sulejmana Velikog 1566. godine, navodi Gubbay. Granice Carstva se postupno raspadaju te Carstvo gubi bitku s Habsburškom dinastijom oko teritorija Srednje Europe dok se pritisak kršćanskih zemalja povećava, a mornarice zapadnih sila ojačavaju. Židovske zajednice će posebice osjetiti udarce koje Carstvo prima jer ovise o trgovini i industriji koje su sada u opasnosti zbog ekonomske krize koja pogađa Carstvo (2000: 63- 64). Lewis nadalje objašnjava kako pogoršanje položaja Židova uočavamo u sve većim segregacijama, sve manjoj toleranciji i rastućem siromaštvu. Sada su znanja i vještine Židova Carstvu bezvrijedne. Tokom 15. i 16. st. Židovi su dolazili iz Europe sa raznim znanjima i vještinama koja su Carstvu bila od koristi, no nakon prestanka migracija, ničime se više nisu izdvajali. Situacija se dodatno pogoršava kada ostale manjine počinju svladavati znanja i vještine koje su Židovi izgubili vremenom. Tako su Grci i osmanski kršćani sve češće slali svoje sinove u Europu u svrhu obrazovanja te bi se vraćali u Carstvo s novim znanjima. Židovi više nisu radili ni za sultana niti kao liječnici niti kao kire. Neko su vrijeme uspjeli zadržavati status na području trgovine, ali do 18. st. njihova uloga će postajati sve beznačajnija (1984: 141- 144).

Najveća konkurencija Židovima u 18. st. postali su kršćani, ističe Lewis. Židovi se moraju nositi sa posljedicama sve veće kršćanske dominacije, kršćani imaju prijatelje i saveznike u Europi dok ih Židovi imaju svega par. Židovi nisu posjedovali brodove za razliku od kršćana te nisu mogli računati na potporu europskih trgovaca. Udarac na židovske zajednice, smatra autor, zadao je i Shabbatai Sevi u 17. st. Naime, riječ je o lažnom proroku koji je imao veliki broj sljedbenika, ali je suočivši se s ultimatumom turskih vlasti odabrao konverziju na islam. Neki njegovi sljedbenici ovaj su čin vidjeli kao dio njegove misije te su i oni napustili judaizam. Muslimanski susjedi su u međuvremenu postajali neprijateljski nastrojeni, ali ne samo prema Židovima, već prema svim manjinama. Ukoliko je dolazilo do

nasilja samo nad Židovima, najčešće je to bilo djelo kršćanskih im susjeda. U Maroku i Iranu položaj Židova se pogoršava kao i u Osmanskom Carstvu. Židovi Maroka uz sve nesreće bili su i jedina religijska manjina u muslimanskoj zemlji. Tamo su se organizirala i posebna židovska naselja zvana *mellah*, ne u svrhu ponižavanja, već u svrhu zaštite. Druga ograničenja kao zabrana nošenja svakodnevne, obične obuće izvan naselja su također postojala te unutar Osmanskog Carstva nisu prakticirana toliko strogo (1984: 146- 150).

U 19. stoljeću, navodi Lewis, događa se emancipacija Židova diljem Europe i prihvaćanje Židova kao građana s većinom građanskih prava. Židovi zapadnih zemalja postaju svjesni situacije koja vlada Bliskim istokom te Istočnom i Sjevernom Afrikom. Sukladno tome, počeli su reagirati, a to se prvi puta značajno primjećuje 1840. godine tokom incidenta u Damasku. Naime, 5. veljače, kapucinski redovnik i njegovi sluge nestali su te je za njihovo ubojstvo optužen židovski brijač koji je nakon mučenja priznao krivicu. Kolege ubijenog redovnika proglasili su ubojstvo dijelom židovskoga rituala te su time izazvali masovna uhićenja i mučenja Židova. Francuski konzul je stvari pogoršao javnom konferencijom u Francuskoj koja je bila usmjerena protiv Židova. Zahvaljujući britanskom ministru vanjskih poslova, parlament je osudio ovakve postupke te su tome pridonijele i Sjedinjene Američke Države. Poslana je delegacija koja je postigla svoj cilj te su mučeni Židovi oslobođeni, a članovi židovske delegacije primljeni su kod sultana koji je osudio takav postupak te izdao naredbu o zaštiti Židova. Osude za krvnu kletvu nisu prestale incidentom u Damasku. Na samome početku optužbe su stizale od strane kršćana, ali do 20. stoljeća započele su i anti-židovske kampanje u egipatskim novinama te je krvna kletva postala dijelom anti-židovske književnosti Bliskog istoka. Židovi su mogli računati na zaštitu Velike Britanije koja ih je uzela pod svoje okrilje zbog Rusije i Francuske koje su imale svoje štitićenike u muslimanskim zemljama (1984: 154- 159). Gubbay navodi kako je sultan 1856. naložio jednakost svim stanovnicima Carstva, ali ovo nije odgovaralo nikome. Židovi odbijaju modernizaciju jer bi ovo značilo i pohađanje javnih škola te gubitak posebne zaštite (2000: 66). Gubbay (2000: 67) i Lewis (1984: 161) nadalje govore o nastanku saveza u Parizu pod nazivom *Alliance Israélite Universelle*. Osnovala ga je grupa francuskih Židova, liberalnih i u političkom i religioznom pogledu. S obzirom da im nije odobreno aktivno djelovanje izvan Francuske, samo je nekolicina Židova Carstva bila izložena utjecaju saveza. Neke su konzervativne zajednice čak odbijale savez jer se njihovi pogledi nisu slagali s tradicionalnim pogledima judaizma. No, iako najpoznatiji, ovo nije bio jedini savez koji se bavio pitanjem

Židova, tako poznajemo i Anglo- Židovsko društvo Velike Britanije, Izraelski savez u Beču i druge. Ono što savez jest učinio je unaprjeđenje obrazovanja otvaranjem više od 60 škola diljem osmanskog Bliskog istoka, ali i u Iranu i Sjevernoj Africi (ibid.).

Sve do samog pada Carstva Židovi su migrirali u Carstvo zbog zaštite koju je nudilo, ali najviše zbog straha od izгона. Tako migriraju iz Rusije, Rumunjske i balkanskih zemalja, navodi Lewis (1984: 171). Savidis navodi i kako je mladoturska revolucija dovela do sultanovih obećanja o političkim i socijalnim reformama, što se odnosilo na muslimane, kršćane i Židove te su oni ove ideje prihvatili. Autor stoga spominje naziv otomanizam, a odnosi se na vrstu nacionalnog identiteta stanovnika Carstva, bili oni prvorazredni ili drugorazredni građani (2018: 4).

Zaključak

Kada govorimo o Židovima u islamskome svijetu, razdoblje od 7. stoljeća do začetka Osmanskog Carstva nudi nam malen i ograničen broj izvora. Kairska geniza je svakako najvažniji izvor o životu Židova u islamskome svijetu, budući da sadrži više od 330 000 dokumenata koji datiraju od 9. do 13. stoljeća. Također nam i sam Kuran pomaže pri razumijevanju postupaka i stavova muslimana prema Židovima toga doba. Razdoblje nakon osnutka Osmanskoga Carstva znatno je bogatije izvorima te ih možemo podijeliti na židovske, europske i osmanske, a uključuju sve od književnih djela, putopisa i pravnih dokumenata.

Biti Židov u islamskome svijetu od začetka Islama pa sve do raspada Osmanskoga Carstva značilo je biti i drugorazredni građanin te suočavati se sa svim ograničenjima koje je taj status nosio. Biti Židovom u pravnom smislu značilo je biti dijelom skupine zimija koja je uključivala i kršćane. Kao dio iste skupine bili su dužni plaćati i poseban porez koji se nazivao džizija. No, biti dio navedene skupine nije nužno značilo i biti odbačen od strane muslimanskih susjeda ili neasimiliran. Židovi su se u islamskim zemljama bavili raznim zanimanjima, imali su slobodu vjeroispovijesti te su bili zaštićeni od strane vladara, a često su sklapali prijateljske i profesionalne odnose sa svojim susjedima te su bili dio Carstva te tako stvarali vlastiti nacionalni identitet. Ono što ih je razlikovalo i odvajalo od ostalih pripadnika zimija i muslimana su bili jezik i zajednica. Biti Židovom nije stoga značilo samo biti zimijom, već je identitet tvorila i pripadnost određenoj zajednici, religija te jezik kojim su govorili svakodnevno i unutar zajednica. Islamske zemlje uvijek su nudile zaštitu svojim židovskim stanovnicima te se s time susrećemo i u Osmanskome Carstvu gdje su migrirali nakon što su bili prisiljeni ostaviti svoje domove u Španjolskoj i Portugalu. Migracije se odvijaju i nakon progona jer u Carstvu vide bolji život i priliku za napredovanje. Osmansko je Carstvo imalo koristi od njihovih znanja i vještina koje su donosili sa sobom te ih je čekalo raširenih ruku.

Odnosi muslimanske većine prema Židovima često su se mijenjali i varirali ovisno o širem kontekstu. Često su se prijateljstva sklapala bez obzira na religiju i drugorazredni položaj Židova te, iako su u teoriji ograničenja bila brojna i ponižavajuća, u svakodnevnom životu nisu toliko strogo provođena. Situacija će se pogoršavati nakon 16. stoljeća, takozvanog zlatnog doba Osmanskoga Carstva. Kako će se ekonomsko stanje Carstva pogoršavati tako će se i položaj njegovog drugorazrednog stanovništva degradirati. No, iako su se sve češće počele pojavljivati optužbe za ritualna ubojstva i muslimanski su susjedi

postajali sve više neprijateljski raspoloženi prema Židovima, antisemitizam je uglavnom poticao od strane kršćanskih susjeda i zemalja.

Za Židove život u islamskim zemljama nije bio lagodan te su bili suočeni s raznim ograničenjima i predrasudama, ali svakako nije bio gori nego život u kršćanskim zemljama. I u muslimanskome svijetu događali su se progoni i dolazilo je do nasilja, ali rijetko je bilo usmjereno isključivo na Židove. Nasilje je obično vršeno nad cijelom skupinom ne-muslimanskih manjina, zimija, ne samo nad Židovima kao što je to slučaj bio u kršćanskim zemljama. Židovi su progonjeni iz europskih zemalja, ali znamo da su zaštitu tražili te su ju dobili u Osmanskom Carstvu gdje će nasilje započeti tek kasnije. Nakon 16. stoljeća, Židovi Osmanskog Carstva također će se susresti s antisemitizmom i nasiljem, ali za njih će se zauzeti Velika Britanija i SAD, ali imajmo na umu kako nasilje često nije bilo usmjereno isključivo na Židove. Sve do pada Osmanskoga Carstva Židovi će migrirati iz Rusije, Rumunjske i balkanskih zemalja zbog straha od progona i nasilja, stoga se može zaključiti kako je životna situacija za njih ipak bila pogodnija unutar Carstva.

Popis literature

1. Abu-Munshar, Maher. 2003. A Historical Study of Muslim Treatment of Christians in Islamic Jerusalem at the Time Of 'Umar Ibn Al-Khattab and Salah Al-Din with Special Reference to Islamic Value of Justice. Dundee: University of Abertay Dundee.
2. Cohen, Mark. 2013. Islamic Policy toward Jews from the Prophet Muhammad to the Pact of „Umar“. Prijedlog U: *A history of Jewish- Muslim relations from the origins to the present day*, ur. Meddeb, Abdewahab, Stora, Benjamin, 58-73. Princeton: Princeton University Press.
3. Cohen, Mark. 2013. The „Golden Age“ of Jewish-Muslim Relations: Myth and Reality. Prijedlog U: *A history of Jewish- Muslim relations from the origins to the present day*, ur. Meddeb, Abdewahab, Stora, Benjamin, 28-58. Princeton: Princeton University Press.
4. Emon, Anver. 2013. Religious Minorities and Islamic Law: Accommodation and the Limits of Tolerance. Prijedlog U: *Islamic Law and International Human Rights Law*, ur. Ellis, Mark, 323- 343. Oxford: Oxford Scholarship Online.
5. Gerber, Haim. 1981. Jews and Money- Lending in the Ottoman Empire. *The Jewish Quarterly Review*, 72: 100- 118.
6. Kursar, Vjieran. 2009. 'Narod knjige' (ahl alkitâb): Kršćani i Židovi u svijetu klasičnog islama. *Bosna Franciscana*, 31: 61- 102.
7. Kursar, Vjieran. 2013. Non-Muslim Communal Divisions and Identities in the Early Modern Ottoman Balkans and the Millet System Theory. Prijedlog U: *Power and Influence in South-Eastern Europe*, ur. Baramova, Maria, Mitev, Plamen, Parvev, Ivan, Racheva, Vania. Sofija: Sveučilište u Sofiji „Sv. Kliment Ohridski“.
8. Lewis, Bernard. 1984. The Jews of Islam. Princeton: Princeton University Press.
9. Newby, Gordon. 2013. The Jews of Arabia at the Birth of Islam. Prijedlog U: *A history of Jewish- Muslim relations from the origins to the present day*, ur. Meddeb, Abdewahab, Stora, Benjamin, 39-50. Princeton: Princeton University Press.
10. Pytlik, Michael. 2015. Jews and Muslims in Cooperation. Oakland: Oakland University.
11. Quran. com: <https://quran.com/about> (Pristupljeno 01.07.2020.)
12. Rustow, Marina. 2013. Jews and Muslims in the Eastern Islamic World. Prijedlog U: *A History of Jewish- Muslim Relations from the origins to the present day*, ur. Meddeb, Abdewahab, Stora, Benjamin, 75-110. Princeton: Princeton University Press.

13. Savidis, Dimitri. 2018. Zionism, Ottomanism, and the Young Turk Revolution: What Palestinian Jewish Identity Says About Zionist Political Separatism in 1908- 1912. *Of Life and History*, 1: 4- 16.
14. Stillman, Norman. 2005. The Judeo- Arabic Heritage. Prijedlog U: *Sephardic and Mizrahi Jewry from the Golden Age of Spain to Modern Times*, ed. Zohar, Zion, 40- 54. New York: New York University Press.
15. Tomaić, Jagoda. 2015. Miris ladina na Balkanu. *Novi Omanut*, 22: 2- 10.
16. Uluc, Lale. 2013. Images of Jews in Ottoman Court Manuscripts. Prijedlog U: *A History of Jewish- Muslim Relations from the origins to the present day*, ur. Meddeb, Abdewahab, Stora, Benjamin, 902- 908. Princeton: Princeton University Press.
17. Veinstein, Gilles. 2013. Jews and Muslims in Ottoman Territory before the Expulsion from Spain. Prijedlog U: *A History of Jewish- Muslim Relations from the origins to the present day*, ur. Meddeb, Abdewahab, Stora, Benjamin, 164- 269. Princeton: Princeton University Press.